

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز تحت عنوان:
Tradition Vs Modernity in the Mosques of Pakistan Revisited
در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

مقاله پژوهشی

بازخوانی تقابل سنت و مدرنیسم در مساجد پاکستان

مریم مجیدی*

دکترای معماری، گروه معماری، واحد تهران جنوب، دانشگاه آزاد اسلامی، پژوهشکده نظر، تهران، ایران.

تاریخ انتشار: ۱۴۰۱/۰۴/۱۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۳/۳۰

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۲/۲۰

چکیده

بدون شک مساجد مهمترین جلوه معماری مذهبی جهان اسلام بوده است. اسلام اندکی پس از ظهور، در بسیاری کشورها پذیرفته شد و همه عرصه‌های زندگی خصوصی و اجتماعی مردم را تحت تأثیر قرار داد. شبه‌قاره هند از جمله جوامعی بود که با حضور مسلمانان به شدت تحت تأثیر اسلام قرار گرفته و معماری آن دچار تغییراتی شد. هدف از این پژوهش بررسی ساختار مساجد سنتی و معاصر پاکستان از نقطه نظر گونه‌شناسی و در راستای پاسخگویی به این سؤال است که مساجد سنتی و معاصر پاکستان چه نوع گونه‌شناسی داشته و برخورد سنت و مدرنیسم در آن‌ها به چه صورت نمود یافته است؟ در این راستا، این پژوهش در ابتدا به استناد به اسناد کتابخانه‌ای در بخش مساجد سنتی، به بررسی پنج نمونه شامل پنج مسجد مهم پاکستان که نماینده‌ای از هر یک سبک‌ها هستند پرداخته و در بخش معاصر نیز تعداد پنج نمونه از مساجد معاصر انتخاب و ویژگی‌های آن‌ها استخراج شده است. سپس با بررسی تحلیلی-توصیفی هر یک از نمونه‌های موردی، ویژگی‌های هر سبک ارائه شده است و در نهایت از طریق مقایسه تطبیقی به بررسی سنت و مدرنیسم در مساجد این کشور پرداخته شده است. در نهایت نتایج نشان داد معماری مساجد پاکستان در گذر از سنت به مدرنیسم دستخوش تغییرات بسیاری شده و سبک معماری مساجد آن به دلیل تغییراتی که در نگرش و نحوه تأثیرپذیری معماران آن‌ها از معماری غرب اتفاق افتاد، دگرگون شده است. مساجد سنتی این کشور را می‌توان در دو گونه شیبستانی حیاطدار و چهارایوانی و مساجد معاصر آن را در چهار نوع فرم‌گرا، ناب‌گرا، التقاطی و محلی تقسیم‌بندی کرد. در نهایت به نظر می‌رسد معماران معاصر پاکستان، در اکثر موارد به دنبال خوانش جدیدی از عناصر معماری مساجد سنتی در دنیای مدرن هستند اما در اغلب این موارد، به توفیقی در این زمینه دست نیافته‌اند و در بیشتر موارد، معماری آن‌ها منجر به جدایی کامل سنت از مدرنیسم شده است.

واژگان کلیدی: سنت و مدرنیسم، مساجد سنتی، مساجد معاصر، پاکستان.

مقدمه

اجتماعی و فرهنگی فرهنگ دیرپای است که هرگز نمی‌تواند از ساختار اجتماعی و شهری آن جدا شود. بنابراین مسجد را می‌توان به‌عنوان محوری‌ترین عنصر کالبد متبلورکننده مدنیت جامعه اسلامی دانست. به دنبال گرایش مردم به دین اسلام، بروز عناصر شهر اسلامی در

جامعه، جزئی لاینفک از دین اسلام از همان اوان ظهور این دین بوده است و مسجد به‌عنوان کانون عبادتی،

پاکستان چه نوع گونه‌شناسی داشته و برخورد سنت و مدرنیست در آن‌ها به چه صورت نمود یافته است؟ در این راستا، سعی شده با توجه به اهمیت مسجد و معماری آن در طول تاریخ اسلام، به بررسی ساختار معماری مساجد سنتی در کشور پاکستان از طریق بررسی چند نمونه از مساجد سنتی این کشور پرداخته شود و سپس با بررسی چند نمونه از مساجد مدرن این کشور، تأثیر مدرنیسم بر معماری مساجد پاکستان نیز بررسی شود. لذا، در بخش سنتی پنج مسجد مربوط به ادوار مختلف پادشاهی مغول، شامل: مساجد بیگم شاهی (مریم زمانی)، وزیرخان، پادشاهی (عالم گیری)، داگیر (دابگردان)، شاه جهان و موتی مسجد بررسی می‌شود و در بخش مدرن نیز، پنج مسجد شامل: مسجد روستای بهونگ، شاه فیصل، فاران، طوبی و جامع بحریا مورد بررسی قرار می‌گیرد.

روش تحقیق

این پژوهش با تکیه بر اسناد کتابخانه‌ای شامل بررسی کتاب‌ها و مقالات درباره موضوع پژوهش، ابتدا در بخش مساجد سنتی، دو شهر مهم از نظر مسجدمسازي در پاکستان را انتخاب کرده و انواع سبک‌های معماری مسجد در این دو شهر را شناسایی می‌کند. نمونه‌های موردی شامل پنج مسجد مهم پاکستان است که نماینده‌ای از هر یک سبک‌ها هستند. در بخش معاصر نیز تعداد پنج نمونه از مساجد معاصر انتخاب و ویژگی‌های آن‌ها استخراج شده است. سپس با بررسی تحلیلی-توصیفی هر یک از نمونه‌های موردی، ویژگی‌های هر سبک ارائه شده است و در نهایت از طریق مقایسه تطبیقی به بررسی سنت و مدرنیسم در مساجد این کشور پرداخته شده است.

پیشینه پژوهش

پیشینه این پژوهش به دو قسمت تقسیم می‌شود. به‌طور خلاصه می‌توان گفت در بخش بررسی مساجد سنتی، کامل خان ممتاز در کتاب «معماری در پاکستان»^۱ (Mumtaz, 1985) به بررسی معماری پاکستان در ادوار مختلف پرداخته است که بیان ویژگی‌های معماری مساجد نیز بخشی از این کتاب است و به‌عنوان یکی از منابع اصلی این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته است. اندرو پسترسن در کتاب «لغت‌نامه معماری اسلامی»^۲ (Petersen, 1996) و گروه و همکارانش در کتاب «معماری کشورهای اسلامی»^۳ (Grube et al., 1995) در ارتباط با پاکستان و معماری آن توضیحاتی ارائه داده‌اند

این شهرها افزایش یافت که مهمترین آن‌ها مسجد است (مهدوی‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۳، ۴). اسلام اندکی پس از ظهور، در تمام کشورهای پیرامون شبه‌جزیره عربستان و حتی کشورهای دوردست پذیرفته شد و همه عرصه‌های زندگی خصوصی و اجتماعی آنان را تحت تأثیر قرار داد. شبه‌قاره هند از جمله جوامعی بود که با حضور مسلمانان به شدت تحت تأثیر اسلام قرار گرفته و دچار تغییراتی شد. همراه با گسترش اسلام در این شبه‌قاره، مسجد به‌عنوان مهمترین عامل فیزیکی و پایگاه اسلامی متأثر از فرهنگ اسلامی بنا شد. تا قبل از فروپاشی شبه‌قاره هند، پاکستان جزئی از این کشور وسیع بود و در مجموع به این منطقه شبه‌قاره هند اطلاق می‌شد و معماری آن تحت تأثیر سبک معماری هند قرار داشت. با پایان سلطه انگلستان بر هند در سال ۱۹۴۷، این کشور دستخوش تجزیه شد و در استان‌های شرقی و غربی آن، که اکثریت جمعیت آن‌ها مسلمان بود، کشور تازه‌ای به نام پاکستان شکل گرفت (پروین، ۱۳۷۶، ۱۸۶). این کشور از پنج ایالت اصلی تشکیل شده است: ایالت بلوچستان، خیبرپختونخوا (Khyber Pakhtunkhwa)، پنجاب، سند و گلگت بلتستان (Gilgit-Baltistan). بعد از ورود اسلام به این شبه‌قاره، ساخت مساجد در آن از رونق خاصی برخوردار شد. در شبه‌قاره هند، مؤمنان و علاقمندان به تشیع کوشش می‌کردند تا یادگارهایی نمادگونه از آثار دینی در سرزمین خود برپای دارند. «امام‌باره‌ها»، «مساجد» و «مزارات» نمونه بارز و تمثیلی کوچک، و یادمانی از این بناها هستند (حاجی سیدجوادی، ۱۳۹۰، ۲۸). معماری سنتی در کشور اسلامی پاکستان، مانند بسیاری دیگر از نقاط جهات به‌وسیله معماران بومی که با روش‌های سنتی آموزش دیده بودند؛ طراحی و اجرا می‌شده است. پس از استقلال پاکستان و ورود جنبش مدرن به این کشور و ایجاد دانشکده‌های جدید معماری و آموزش آکادمیک، معماران سنتی در درجه دوم اهمیت قرار گرفتند و معماران آکادمیک وظیفه طراحی مساجد بزرگ و مهم را به عهده گرفتند. بنابراین شاهد تغییرات عمده‌ای در نوع معماری و ساختار مساجد دوره مدرن هستیم و نگاه معماری مدرن همراه با معماران آکادمیک نسل جدید بر روی طراحی بناهای جدید، از جمله مساجد، تأثیرهای فراوانی داشته که بررسی و شناخت این تأثیرات، حائز اهمیت است.

این پژوهش با هدف بررسی ساختار مساجد سنتی و معاصر پاکستان و شناسایی گونه‌شناسی این مساجد، در پی پاسخ به این سؤال است که مساجد سنتی و معاصر

از آن همچنان در روستاهای دیگر نیز ادامه پیدا کرد. در ایالت پنجاب پاکستان، از آجر پخته برای سازه‌های دائمی و مهم‌تر مثل خانه‌ها و یا مساجد استفاده می‌شد، در حالی که خاک کوبیده برای سازه‌های ارزان‌تر و سطح پایین‌تر و سازه‌هایی که باید به سرعت ساخت آن‌ها به اتمام می‌رسید استفاده می‌شد (Pestersen, 1996, 227).

با توجه به بررسی‌های کتابخانه‌ای صورت گرفته در این پژوهش، مشخص شد که بیشتر مساجد سنتی مهم پاکستان، به سبک ایالتی در شهرهای لاهور و تاتا، و سبک مغولی ساخته شده و مهم‌ترین شهرهای این کشور از حیث مسجدها، اول شهر لاهور و دوم شهر تاتا (تاتا یا تته هم گفته می‌شود)، است. لذا جهت بررسی معماری مساجد این کشور، بررسی سبک معماری این شهرها ضروری به نظر می‌رسد.

بررسی نمونه‌های مساجد سنتی پاکستان

لاهور پایتخت امپراطوری مغول واقع در ایالت پنجاب پاکستان است. این شهر در شرق پنجاب و در مرز بین هند و امریستار واقع شده است (Mumtaz, 1985, 78). این شهر مرکز ایالت پنجاب پاکستان شهری است باستانی و فرهنگی بر کرانه رود راوی (Crystal, 2006, 557). دوران شکوفایی آن با ورود اسلام به شبه‌قاره هند آغاز می‌شود و در دوران بابرین یا گورکانیان هند، به اوج خود می‌رسد و مرکز زبان، ادبیات، فرهنگ و هنر ایران می‌شود و ده‌ها مسجد، معبد، باغ، مدرسه و بناهای تاریخی دیگر را در خویش جای می‌دهد (Fresh-man, 1997, 171) که طرح و نقش بیشتر آن‌ها تحت تأثیر مستقیم و غیرمستقیم هنر ایران است.

امپراطور جهانگیر در شهر لاهور به یادبود تجلیل مادر مسجدی بنا کرد که به نام «بیگم شاهی مسجد» موسوم است. مسجد مزبور یک نمونه کامل سبک معماری سنگ کاری است. پس از آن در اوایل امپراطوری شاه‌جهان، نواب وزیرخان استان‌دار وقت لاهور، مسجدی وسیع و جادار در قلب شهر لاهور بنا کرد که امروز به نام مسجد «نواب وزیر خان» معروف است. مساجد دوره تیموری شهر لاهور، به علت تزئینات کاشیکاری خویش شهرت شایانی دارند (جغتایی و فاروقی، ۱۳۵۱، ۴۶). در مجموع امپراطوری مغول در شهر لاهور، شامل برخی از بهترین نمونه‌های سبک مغولی است که مخلوطی از فرم‌های مغولی با تغییرات محلی و ایرانی است.

• مسجد بیگم شاهی یا مریم زمانی (۱۶۱۴-۱۶۱۱)

قدیمی‌ترین مسجد لاهور که عموماً به مسجد بیگم شاهی مشهور است در فاصله ۱۴ - ۱۶۱۱ توسط مریم‌الزمانی مادر جهانگیر و همسر پادشاه مغول اکبرشاه ساخته شده و یکی از اولین مساجد ساخته شده به سبک مغولی

که در این مقاله به آن‌ها به‌عنوان منابع اصلی استناد شده است. در میان منابع فارسی، مقاله حسن پروین (۱۳۷۶) با عنوان «مساجد شبه‌قاره هند»، در این پژوهش قابل توجه بوده است که در آن به معرفی ایالات مهم و شاخص شبه‌قاره هند و سپس بررسی مساجد مهم هر یک از این ایالات پرداخته است و «ابا کخ» نیز در کتاب «معماری هند در دوره گورکانیان» (کخ، ۱۳۷۳)، معماری هند در دوره‌های مختلف پادشاهان مغول را بررسی کرده است.

در بخش مساجد مدرن نیز، پایان‌نامه کارشناسی ارشد با عنوان «خوانش ساختار شکنانه در فضاهای مذهبی: مسجد شاه فیصل» (Durmuş, 2005) و مقاله «ساختار شکنی، به‌مثابه یک مکانیزم خلاقانه و بازتاب آن در معماری اسلامی» (Gur & Durmus, 2012). به توضیح پیرامون مسجد شاه فیصل و عناصر معماری آن پرداخته است. در مقاله «مشارکت معماران ترک در معماری ملی پاکستان: ودات دالوکای» (Naz, 2005) نیز در مورد معماری مسجد شاه فیصل و سبک آن توضیح داده شده است.

مبانی نظری

• سبک‌های معماری اسلامی در شبه‌قاره هند
معماری اسلامی در شبه‌قاره هند را می‌توان به سه سبک کلی تقسیم کرد: اول «سبک دهلی» یا سبک شاهی که از اواخر سده دوازدهم آغاز و در اواسط سده شانزدهم به اتمام می‌رسد. در سده چهاردهم، «سبک ایالت پنجاب»، به مرکزیت لاهور و مولتان، نفوذی عمیق بر معماری دهلی به جا گذاشت. دومین سبک که موسوم به «سبک ایالتی» است، به ساختمان‌هایی اطلاق می‌گردد، که با اعلام استقلال حاکمان نواحی خودکفتر در این مناطق ساخته شدند. «سبک مغولی»، که آخرین و کامل‌ترین سبک معماری هندو-اسلامی است، از مراکز امپراطوری چون دهلی، آگرا و فاتح‌پور سیکری در سده شانزدهم سربرآورد. اگرچه بافت معماری هر استان دارای ویژگی‌هایی بود که از سنت‌های بومی همان استان ناشی می‌شد، با این حال سبک مغولی عمومیت بسیار بیشتری برخوردار است و در همه‌جا قابل تشخیص است (پروین، ۱۳۷۶، ۱۸۹). مصالح مورد استفاده در بناها در پاکستان و تکنیک‌های مورد استفاده در بناها نیز تحت تأثیر محیط طبیعی و تاریخچه فرهنگی غنی این کشور است. کمیابی سنگ ساختمانی مناسب برای ساخت ساختمان‌ها در دره سند، باعث شد که گل و خاک رس همیشه به‌عنوان اصلی‌ترین ماده برای ساخت ساختمان‌ها مورد استفاده قرار گیرد. آجرهای خشتی برای اولین بار در شهرهای هاراپا و موهنجو دارو در حدود ۴۰۰۰ سال قبل استفاده شد و استفاده

دربار بوده و نمونه‌ای از معماری مغول در زمان پادشاهی شاه جهان است (Koch, 1982). «موتی» در زبان اردو به معنای «مروارید» است و به دنبال یک عمل در زمان امپراطوران مغول بود که مساجد را به نام سنگ‌های قیمتی نامگذاری می‌کردند. مساجدی دیگر از این قبیل مانند مسجد مینا و مسجد نگین است که هر دو در قلعه آگرا واقع شده و در سال ۱۶۳۷ تکمیل شده‌اند (Koch, 1991, 121). این مسجد بین سال‌های ۱۶۳۵-۱۶۳۰ ساخته شده است (Nath, 1982, 422). مانند بسیاری دیگر از مساجد، ظاهر خارجی مسجد، بی‌تکلف و ساده است. این مسجد دارای سه گنبد، دو راهرو و پنج دهانه و یک پیش‌طاق مرکزی بالارونده با یک قاب مستطیل شکل است (Koch, 1991, 123). این نمای پنج قوسی، این مسجد را از مساجد دیگر شبیه به آن با سه قوس در نما متمایز می‌کند. فضای داخلی ساده است، به استثنای سقف که تزئین و طراحی شده است (تصویر ۳)، (Nath, 1982, 423). وجود پنج دهانه در نما، یکی از موتیف‌های مورد علاقه مغول است که اولین بار در مسجد مریم زمانی دیده شد و پس از آن در بسیاری از مساجد مهم مغول، به کار رفته است. در پلان موتی مسجد، دو راهروی عرضی در امتداد دیوار غربی به چشم می‌خورد در صورتی که در مسجد مریم زمانی، تنها یک راهرو دیده می‌شود و از این نظر با یکدیگر متفاوت هستند (تصویر ۴).

• مسجد وزیرخان (۱۶۳۵-۱۶۳۴)

در دوره گورکانیان هند و اوج ساخت شاهکارهای معماری آن عصر که مربوط به عصر شاه‌جهان است (این دوره معادل پیدایش مکتب اصفهان در هنر و معماری ایران بوده است)، مسجدی به نام وزیرخان که مورخان آن را بقعه خراسان نامیده‌اند، احداث شد (حاج سیدجوادی، ۱۳۹۰، ۲۷).



تصویر ۱. پنج دهانه موجود در نمای مسجد. مأخذ: www.archnet.org.

لاهوری بنا شده است. نمازخانه آن که در انتهای ضلع غربی در صحنی محصور قرار گرفته است، دارای راهرویی سرپوشیده در عرض است که پنج دهانه این سبک پس از آن در بنای اغلب مساجد عمده شهر به کار برده شده است (تصویر ۱). عظمت آن به‌ویژه در ستون‌های سردر آن مشهود است. دیوارنگاری‌های استادکارانه در آن چشمگیر است و گنبدی دوگانه آن - که اولین نمونه از این نوع در لاهور است - دارای چارچوبی از الوار هستند که به یکدیگر متصلشان می‌کند. گنبد مرکزی داخلی و نیم‌گنبد پیش‌طاق آراسته به شبکه‌های تزئینی گچی است. در هر یک از چهار گوشه نمازخانه غرفه‌ای قبه‌دار قرار گرفته است (پروین، ۱۳۷۶، ۲۱۲).

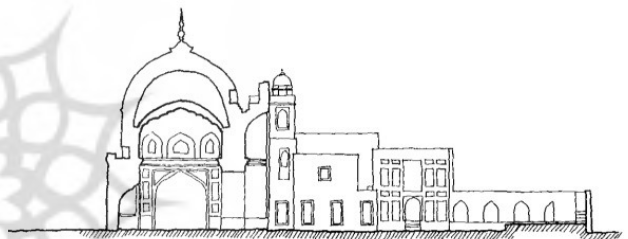
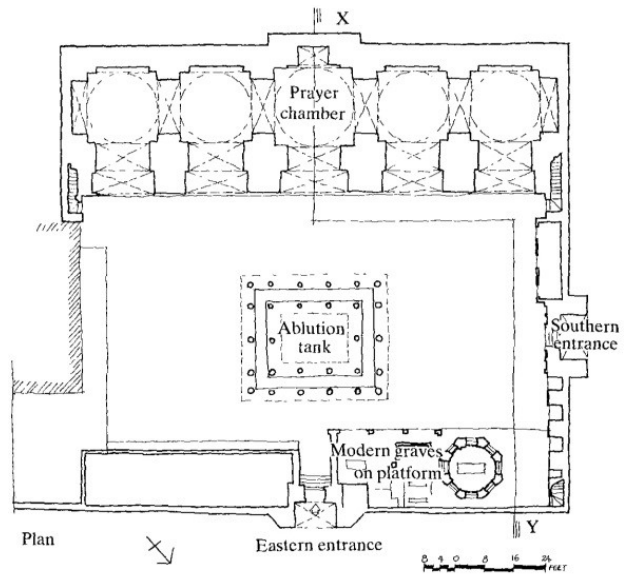
این مسجد از آجر ساخته شده و توسط پوششی از گچ پوشش داده شده است و نشان‌دهنده یک دوره تغییر و تحول معماری بین سبک‌های لودهی و دوره مغول است. این مسجد دارای دو ورودی از طریق دهانه‌های عمیق قوس‌دار و دروازه ورودی روی جوانب شمالی و شرقی است. یک رشته پلکان با چهار پله، در هر ورودی، به سمت پایین و به طرف حیاط مرکزی اصلی قرار گرفته است. حیاط مرکزی در اصل توسط یک ردیف از اتاق‌ها در جانب شمال و جنوب پوشیده شده است. در سمت شرق، در امتداد در ورودی، یک سکوی عریض که روی آن یک مقبره با گنبد هشت‌ضلعی است و تعدادی گور به چشم می‌خورد. در حیاط مرکزی یک حوض برای شستشو و وضوگرفتن وجود دارد. شبستان نمازگزاران به صورت مستطیلی با طول ۴۰ متر از شمال تا جنوب و عرض ۱۰/۵ متر از شرق تا غرب کشیده شده است. گنبد این مسجد دو پوسته دارد، یک پوسته بیرونی آجری سنگین با یک بازشوی قوسی شکل کوچک در غرب، و یک پوسته داخلی گچکاری شده که یک چارچوب چوبی، دو پوسته را برای افزایش مقاومت به هم متصل می‌کند (Mumtaz, 1985, 80). در تصویر ۲ پلان و برش این مسجد نشان داده شده است.

• موتی مسجد (۱۶۳۰)

موتی مسجد یا مسجد مروارید، یک ساختمان نسبتاً کوچک است که در کناره غربی ارگ لاهور قرار گرفته است. این مسجد به‌طور کامل از سنگ مرمر سفید ساخته شده است که از شهر ماکراناه در راجستان امروزی آورده شده است. این مسجد یکی از معدود ساختمان‌های داخل ارگ است که از جهت‌گیری شمالی-جنوبی مجموعه به جهت قرارگیری محراب به سمت قبله، منحرف شده است. این مسجد، یک مسجد خصوصی برای حرمسرای



تصویر ۴. پلان موتی مسجد. مأخذ: www.orientalarchitecture.com



Section X Y

تصویر ۲. پلان و برش مسجد (دوپوسته بودن گنبد مشخص است). مأخذ: www.archnet.org

تفاوتی در آن‌ها دیده نمی‌شود. از جمله ویژگی‌های غیر رایج این مسجد صحن بلند و جلوخان بازار آن است که بعدها به مسجد منضم شده است. گنبدها تخت‌تر از نمونه‌های معاصر خود در سبک مغولی هستند و مناره‌های هشت‌ضلعی که کاهنده نیستند در گوشه‌های صحن واقع شده‌اند. پنجره‌های بالکن‌مانند این مسجد از مشخصات رایج سبک مغولی محسوب می‌شوند. غالب سطوح بیرونی، از جمله سطوح دروازه‌ها و مناره‌ها به قاب‌های مستطیل‌شکل تقسیم شده است که چارچوبشان از آجر است و به نقوش گل و گیاه، خطاطی و اشکال هندسی مزین است. حامل این نقوش موزائیک‌های لعابداری هستند موسوم به کاشی (احتمالاً برگرفته از شهر کاشان ایران که به دلیل چینی‌هایش معروف بود) و رنگ‌مایه‌های آبی، سبز، نارنجی، قهوه‌ای روشن در آن‌ها به کار رفته است. گمان می‌رود این صنعت در سده شانزدهم از تاتا به لاهور آمده باشد. در داخل بنا دیوارها و سقف تماماً پوشیده از نقوش رنگ آمیزی شده است (پروین، ۱۳۷۶، ۲۱۳).

ورودی شرقی، در حقیقت یک جلوخان با بازشویی به سمت میدان عریض یا «چوک» است. یکی از ویژگی‌های بسیار جذاب این مجموعه، نقوش خطاطی شده و گل‌دار در کاشی و موزائیک‌کاری‌های آن و اصلاح مناره‌های هشت‌ضلعی نسبت به نمونه‌های اولیه آن در معماری مغول است (Mumtaz, 1985, 83). مسجد به صورت مستطیل و به طول حدود ۸۶ متر و عرض ۴۸ متر است

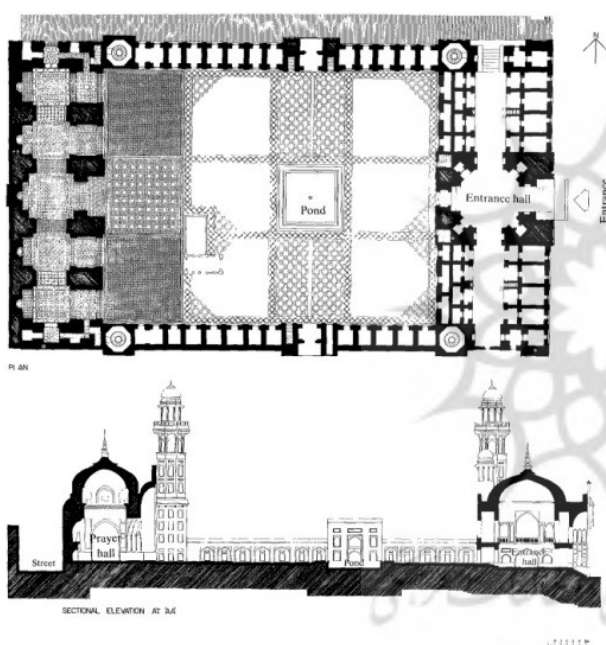


تصویر ۳. پنج‌دهانه بودن موتی مسجد. مأخذ: www.orientalarchitecture.com

مسجد وزیرخان در سال‌های ۱۶۳۴-۵۵ در ارگ شهر بنا شد. این مسجد که بر طبق نقشه سنتی ساخته شده است، دارای یک نمازخانه در انتهای ضلع غربی است که پنج دهانه دارد. صحن مسجد مستطیل‌شکل است و ایوان‌ها و حجره‌هایی آن را دربر گرفته که هیچ‌گونه



تصویر ۵. نمایی از حیاط داخلی مسجد وزیرخان. مأخذ: www.orientlarchitecture.com



تصویر ۶. پلان و برش مسجد وزیرخان لاهور. مأخذ: Kamil Khan, 1985.

یه سکوی استوانه‌مانند قرار گرفته‌اند و رؤوس نوک‌تیز پیدا کرده‌اند (تصویر ۷). فرورفتگی‌های مستطیل‌شکلی میان گنبدها واقع شده‌اند (پروین، ۱۳۷۶، ۲۱۳). این مسجد تقریباً به شکل مربع است (تصویر ۸). مساجد بعدی که در شهر لاهور ساخته شده، در ساختمان آن‌ها همین سبک معماری را مورد استفاده قرار دادند (جغتایی و فاروقی، ۱۳۵۱، ۴۶). در نمای شبستان نمازگزاران، از مسجد جمعه دهلی هند الگوبرداری شده است: مناره‌های هشت‌ضلعی که در قسمت بالای آن‌ها اتاقک‌های کوچکی قرار دارند و در چهار طرف شبستان نمازگزاران قرار

و مساحت کل آن بالغ بر چهار هزار مترمربع است و به‌صورت بنای چهار ایوانی با حیاط مرکزی طراحی شده است، هر یک از این ایوان‌ها به فضاهای دیگر متصل می‌شوند؛ ولی این مسجد تنها دارای یک شبستان برای اقامه نماز است. به دلیل وجود مزار در صحن مسجد، ایوان‌های جبهه شمالی و جنوبی محور در وسط حیاط و صحن قرار ندارند، اما در مقابل یکدیگر به‌صورت قرینه قد افراشته‌اند (تصویر ۵)، (حاجی سیدجوادی، ۱۳۹۰، ۳۰). مناره‌های هشت‌ضلعی، دیوارها و دروازه‌های ورودی، به‌وسیله چارچوب‌هایی از جنس آجر، قاب‌بندی شده‌اند. کاشی-موزائیک‌های به‌کار رفته در این مسجد به رنگ‌های سبز روشن، نارنجی، آبی و قهوه‌ای است. درون بنا دارای تزئینات کاشیکاری با الگوهای موجی‌شکل و طرح‌های هندسی به رنگ‌های ارغوانی، سبز تیره و اخراپی پوشیده شده است (Grube et al., 1995, 273).

مسجد وزیرخان به‌عنوان یکی از آثار باشکوه تحت تأثیر سبک خراسانی و به تقلید از معماری آستان مبارک امام رضا (ع) و مسجد جامع گوهرشاد و مجموعه اطراف آن در لاهور ساخته شد. این مسجد به‌عنوان فضای اصلی و مرکزی، مجموعه منسجمی از فضاهای جنبی دیگر را در خود جای داده است و به‌عنوان مسجد-مزار، مدرسه و بازار، طراحی شده است. در تصویر ۶ پلان و برش این مسجد نشان داده شده است.

• مسجد پادشاهی یا عالم‌گیری (۱۶۷۴-۱۶۷۳)

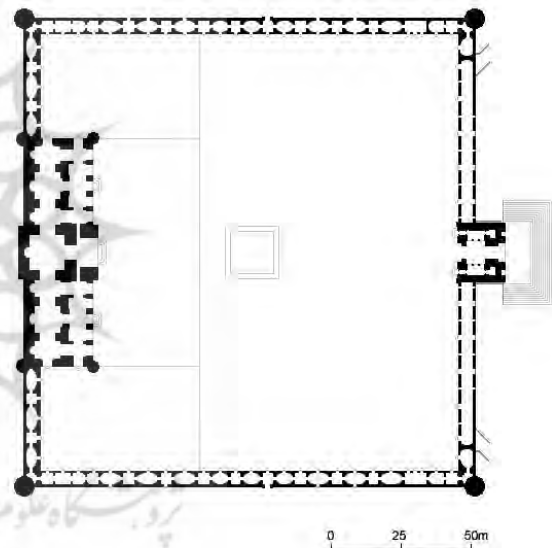
در عمارات مذهبی دوره اورنگ‌زیب شاه «مسجد پادشاهی» معروفترین و بزرگترین آن‌هاست که نزدیک قلعه لاهور به سبک معماری مسجد جامع دهلی ساخته شده است. با ابتکاراتی که در این مسجد به کار برده شده، از مساجد بزرگ‌ساخت دوره تیموری است. در این بنا علاوه بر چهار مناره عمارت اصلی مسجد، چهار مناره دیگر نیز در گوشه‌های مختلف صحن وجود دارد که در مساجد دیگر این دوره نظیر ندارد (موسوی، ۱۳۴۴، ۶۲). این مسجد با استفاده از ماسه‌سنگ سرخ و مرمر ساخته شده و وسیع‌ترین مسجد در تمامی شبه‌قاره است. این مسجد که بر سکویی مرتفع ساخته شده و پیش‌روی آن پلکانی واقع است، یادآور مسجد جمعه «شاه‌جهان آباد» دهلی است، اما در مقیاسی بزرگتر. دروازه بنا دارای دو طبقه و یک طاق‌نمای مرتفع مرکزی است. یک مناره مرتفع کاهنده با سکوی برون‌فکنده در هر گوشه حیاط قرار دارد و این در حالی است که قبه‌های هشت‌ضلعی اتاقک‌دار نمازخانه را چنان در بر گرفته‌اند که بنایی مستقل می‌نماید. سه گنبد پوشیده با مرمر سفید بر فراز

کشیده است. دروازه شرقی همراه با دو صحن همسان که دو حوض مخصوص وضو را در خود جای داده‌اند در سال ۱۶۵۸ به بنا اضافه شده‌اند. برخلاف مسجدهای سلطنتی مغولی فاتح پورسیکری، آگرا، دهلی و لاهور، تصور بر این است که این مسجد ساختمانی آجری دارد و ظریفکاری آن نیز تابع همین امر بوده است. کاربرد آجر و کاشیکاری تداوم بخش سنت بومی مسجد دیگر است، حال آنکه چهار ایوان رو به صحن با پیش‌طاق‌هایشان بازتاب پیوندهای تنگاتنگ فرهنگی با ایران است (تصویر ۹). این مسجد فاقد مناره است. گنبد اصلی نمازخانه و نیم‌گنبدهای ایوان‌ها بر تعدادی طاق‌نمای متقاطع تکیه کرده‌اند. این یک مشخصه دیگر از سبک تیموری است که در معماری مغولی هند مستحبل شده است. سطوح خالی آراسته به آجرکاری‌های چشمگیری هستند (پروین، ۱۳۷۶، ۲۱۷)، (تصویر ۱۰).

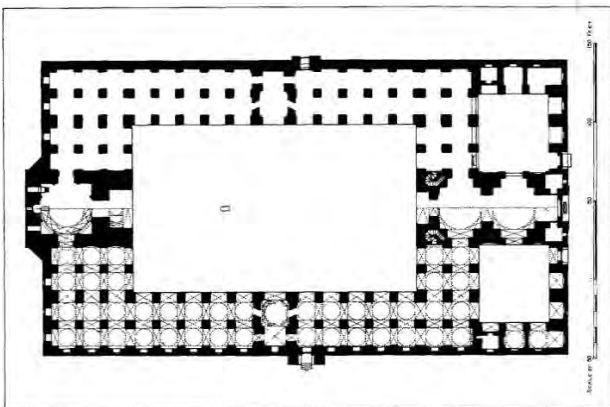
مطالعه و بررسی دقیق این مسجد نشان می‌دهد که در آن دقیقاً سبک هنر معماری سلاجقه به کار رفته است. قسمت داخلی دیوارهای مسجد با کمال مهارت هنری، از نقاشی، کاشیکاری و میناکاری تزئین شده است. علاوه بر این جاهای متعددی از سطح دیوار طبق تکنیک مزبور با کتیبه‌ها نیز زینت داده شده است (چغتایی و فاروقی، ۱۳۵۱، ۴۷). این مسجد یک مجموعه بسیار بزرگ از گنبدها و فضاها پیرامون یک حیاط محصور است. ۹۳ گنبد این مسجد، کل ساختار مسجد را پوشش داده است و این‌طور که گفته می‌شود دارای قدرت اکوی قابل ملاحظه‌ای هستند که این امکان را به نمازگزاران می‌دهد تا صدای جلوی محراب را در هر بخش دیگر از ساختمان نیز به‌خوبی بشنوند. پلان این مسجد دارای پیچیدگی در جزئیات است که به نظر می‌رسد با مسجد



تصویر ۷. سه گنبد پوشیده با مرمر سفید در مسجد پادشاهی. مأخذ: www.archnet.org.



تصویر ۸. پلان با شکل مربع و اندازه حدوداً ۲۰۳ متر. مأخذ: www.archnet.org.



تصویر ۹. پلان مسجد شاه جهان، شکل مستطیلی و کشیده صحن مسجد کاملاً مشهود است. مأخذ: Kamil Khan, 1985.

گرفته‌اند، جایگزین شده‌اند. مناره‌های بلند در هر گوشه حیاط مرکزی قرار دارند.

• مسجد شاه جهان (مسجد جمعه تاتا) (۱۶۴۷-۱۶۴۴) شهر کهنسال تاتا که اکنون ویرانه‌ای است، در سند جنوبی واقع است. بناهای بازمانده نشان می‌دهد که سنگ و آجر توأمان در بناها به کار می‌رفته، لیکن ظاهراً در میان مصالحی که در بنای مساجد استفاده می‌شده، آجر ارجحیت داشته است. کاشیکاری که شاخصه سبک تاتایی است صرفاً بر سطح آجر انجام می‌شده است. مسجد جمعه که توسط شاه جهان مطابق نقشه سنتی ساخته شده است، همانند مسجد وزیرخان لاهور دارای صحنی

شبستان مسجد بیگم شاهی که در این دوره ساخته شده، ساختمانی متشکل از یک جناح با پنج دهانه و با تزئینات نقاشی ظریف و دقیق است. گنبد مرکزی آن نقطه عطفی در طرح شبکه‌ای است که از نقاطی که در دایره‌های متحدالمرکز ترتیب یافته‌اند، آشکار شده است. معماری باشکوه مسجد در دوره جهانگیر نمایانگر فعالیت‌های عمرانی زنان است، در حالی که شخص پادشاه هیچ بنای بزرگی ساخت (کج، ۱۳۷۳).

در دوره شاه جهان، برنامه ساختمان‌سازی شامل بنای قابل ملاحظه‌ای مسجد نیز هست. وی توجهی بسیار ویژه به ساختن و تعمیر مساجد و مدارس دینی داشته است. در حقیقت زمان او عصر طلایی دوره گورکانیان در زمینه ساخت مسجد محسوب می‌شود. در زمینه معماری مساجد، در این دوره دو طرح اصلی معماری قابل تشخیص است که قبلاً در دوره جهانگیری مشخص شده بود. نخستین طرح متشکل از شبستانی دارای پیش‌طاق بزرگ با سه یا پنج گنبد، بیشتر برای مساجد بزرگ شهری مانند مساجد جامع مورد استفاده قرار می‌گرفت؛ این نوع بنا ممکن بود با تعدادی منار همراه باشد. نوع دوم مساجدی با شبستان‌هایی متکی بر سازه‌ای شبکه‌ای متشکل از تعدادی طاق بود و امکان داشت که بدون پیش‌طاق یا گنبد‌های بیرونی ساخته شود؛ این نوع مسجد معمولاً منار نداشت. این طرح بیشتر برای مساجد کوچکی که بانی آن‌ها افراد حکومتی بودند ترجیح داده می‌شد. این مساجد با استقرار در روی یک سکو نسبت به بناهای اطرافشان مرتفع‌تر ساخته می‌شدند.

جالب‌ترین ساختمان در دوره سلطنت اورنگ زیب مسجد پادشاهی در لاهور است که آخرین بنای متعلق به مجموعه‌ای از مساجد جامع گورکانی با سنگ قرمز است. نمای آن با نماسازی محلی که با کاشیکاری بود، تفاوت دارد و انعکاسی از مسجد جامع شاه جهان آباد است، اما در زمینه ایجاد، بیان روشن‌تری از فضای معماری به‌وسیله تناسبات وسیع و مجاورت و ترکیب دقیق سنگ قرمز با سنگ مرمر سفید در گنبد‌ها و تزئینات ظریف خاتم‌کاری از آن موفق‌تر بوده است. فضای داخلی آن به سبب تزئینات ظریف گچبری برجسته نقاشی شده ممتاز شده است (حاجیان پور و طاهری، ۱۳۹۲، ۱۵). در جدول ۱ خصوصیات این مساجد به اختصار بیان شده و در جدول ۲ گونه‌شناسی مساجد سنتی پاکستان بررسی شده است.

بررسی چند نمونه از مساجد معاصر پاکستان
• جنبش مدرن و معماری پاکستان (بعد از استقلال)



تصویر ۱۰. نمایی از حیاط مسجد شاه جهان. مأخذ: www.orientalarchitecture.com

وزیرخان لاهور متفاوت است. ایوان و گنبد شرقی در طرف غرب هم با همان نوع چیدمان و در قسمت بالای شبستان اصلی نمازگزاران، تکرار می‌شود. ردیف‌های تکی اتاق‌های سه طرف حیاط مسجد وزیرخان لاهور، به‌طور مشابه در این مسجد نیز تکرار شده، با این تفاوت که این اتاق‌ها در مسجد شاه جهان در دو ریف با دو راهرو قرار گرفته است. وجود چهار ایوان به همراه گردش منظم فضاهای گنبددار، معماری این مسجد را شاخص کرده است. فضای اصلی مسجد دارای ویژگی‌هایی است که در ساختمان‌های معماری اسلامی غیرمعمول است: یک ایوان گنبددار، از طریق بازشوهای موجود در دیوار سمت قبله در طبقه همکف، نور را به فضای مرکزی راه می‌دهد و گنبد توسط یک سری از قوس‌های متقاطع که تشکیل یک شبکه می‌دهند، گنبد را پایدار نگاه می‌دارد. دیوارها، قوس‌ها و گنبد فضای مرکزی، تماماً توسط کاشیکاری‌های لعاب‌دار پوشیده شده‌اند (Grube et al., 1995, 274).

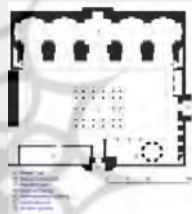
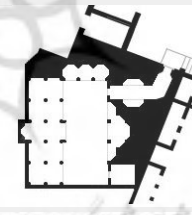


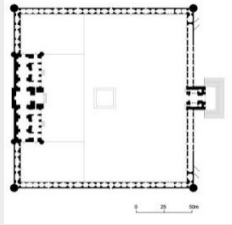
جمع‌بندی، ویژگی‌های کلی مساجد سنتی پاکستان
پس از بررسی چند نمونه از مسجد سنتی پاکستان مشاهده شد که این مساجد از نظر دوره ساخت مربوط به ادوار مختلف پادشاهی مغول بوده‌اند و هر یک از این دوره‌ها از لحاظ ویژگی‌های معماری، اندکی با هم متفاوت هستند. به‌طور کلی خصوصیات هر یک از این دوره‌ها را می‌توان این‌گونه بیان کرد: در مورد معماری عهد جهانگیر به سه ویژگی بارز ۱. استفاده از سنگ مرمر به‌عنوان مصالح اصلی بنا، ۲. پرداختن به ساختمان‌ها و بناهای کوچکتر و ۳. اهمیت‌دادن به جزییات تزئینی در بنا می‌توان اشاره کرد. از خصوصیات مساجد این دوره نیز می‌توان به: ۱. ساخت شرقی-غربی، ۲. قرارگیری شبستان نمازگزاران در جانب غربی و ۳. ایجاد تورفتگی‌هایی در صحن است.

بودند، آن را تصدیق کردند. نخبگان تحصیل کرده، در میان حرفه‌ای‌های بومی، با صنعتگران موروثی جایگزین شده بودند. معمارانی که در سنت غربی آموزش دیده بودند، به‌طور طبیعی افکارشان برگرفته از جنبش مدرن و مدرسه باهاوس و معمارانی چون لکوربوزیه و فرانک لویید رایت بود.

معماری سنتی در کشور اسلامی پاکستان، مانند بسیاری دیگر از نقاط جهان به‌وسیله معماران بومی که با روش‌های سنتی آموزش دیده بودند؛ طراحی و اجرا می‌شده است.

یکصدسال حکومت بریتانیا، نوعی دوگانگی فرهنگی ایجاد کرده بود که در آن ارزش‌های سنتی، به‌خصوص در زندگی خصوصی بخش‌های فقیرتر جامعه و به‌ویژه روستاییان، دچار نوسان شده بود. ارزش‌های غربی، از سویی دیگر بیش از اداره امور عمومی دولت، بر دولت و نخبگان شهری غالب شد. با جدا شدن هند و استقلال پاکستان در سال ۱۹۴۷، پاکستان ساختار کشور بریتانیا را به ارث برد و همراه با آن مفهوم معماری غربی وارد شد که فقط آن دسته از حرفه‌ای‌هایی که در سنت اروپایی آموزش دیده

جدول ۱. بررسی خصوصیات مساجد سنتی پاکستان. مأخذ: نگارنده.

ردیف	نام مسجد	مکان و سال ساخت	پلان	گنبد تعداد- نوع	مناره تعداد- شکل	مصالح و رنگ	تزیینات	مقیاس	عملکرد
۱	مریم زمانی	لاهور ۱۶۱۴- ۱۶۱۱		۳ پیازی	۲- چهار ضلعی	آجر و گچ- سفید	گچکاری- دیوارنگاری	متوسط محلی	مسجد، مقبره
۲	موتی مسجد	ارگ لاهور- ۱۶۳۰		۳ پیازی	ندارد	سنگ مرمر- سفید	ساده	کوچک محلی	مسجد محلی
۳	وزیرخان	لاهور ۱۶۳۵- ۱۶۳۴		۵ پیازی	۴- هشت ضلعی	آجر- سرخ	کاشی لعبادار- خطاطی	بزرگ شهری	مسجد- مزار، مدرسه، بازار
۴	شاه جهان	تانا ۱۶۴۷- ۱۶۴۴		۳ گنبد بزرگ و ۹۰ گنبد کوچک	ندارد	آجر- سرخ	آجرکاری و کاشیکاری	متوسط محلی	مسجد جامع
۶	پادشاهی	لاهور، ۱۶۷۴- ۱۶۷۳		۳ پیازی	۸- هشت ضلعی	آجر- سرخ	آجرکاری و گچکاری	بزرگ شهری	مسجد، باغ میدان

جدول ۲. گونه‌شناسی مساجد سنتی پاکستان. مأخذ: نگارنده.

ردیف	دوره ساخت	نام مسجد	الگوی پلان	سبک ساخت	ویژگی‌های کلی مساجد این دوره
۱	جهانگیرشاه	مسجد بیگم شاهی	شبستانی حیاط دار	مغولی (گورکانی)	-تغییر و تحول معماری بین سبک‌های لودهی و مغول -شکل پلان شرقی-غربی -قبله سمت غرب و ورودی سمت شرق -وجود یک شبستان اصلی -تزئینات سنگ‌کاری، کاشیکاری، نقاشی دیواری -مصالح آجر
۲	شاه جهان	مسجد وزیرخان	چهار ایوانی	مغولی (گورکانی)	-سه یا پنج گنبد -ساخت مساجد بزرگ و جامع -وجود منارهای هشت‌ضلعی -صحن کشیده شرقی-غربی -وجود یک شبستان اصلی
	شاه جهان	مسجد شاه جهان	چهار ایوانی	مغولی (گورکانی)	-شبستان‌های متکی بر سازه‌های شبکه‌ای با طاق -معمولاً منار ندارند
		موتی مسجد	شبستانی حیاط‌دار	مغولی (گورکانی)	-ساخت مساجد کوچک و محلی -صحن کشیده شرقی-غربی -وجود یک شبستان اصلی
۳	اورنگ زیب	مسجد پادشاهی	شبستانی حیاط‌دار	مغولی (گورکانی)	-ساخت مناره‌های هشت‌ضلعی در چهار گوشه صحن -وجود یک شبستان اصلی -ساخت مسجد بر روی سکویی عریض -سه گنبد پیازی شکل -پلان تقریباً مربع شکل

دانش‌آموزان است. این مسجد با جمع‌آوری متخصصان از سراسر پاکستان و هند (سنگ‌تراش‌ها و صنعتگران از راجستان، خوش‌نویسان و نقاشان از کراچی) و در طول یک دوره تقریباً ۵۰ ساله ساخته شده است. سازندگان، عناصر سبکی لاهور، ایران، اسپانیا و ترکیه را وام‌گرفته و آن‌ها را با عناصر غربی سبک ویکتوریایی ترکیب کرده‌اند. کاشی‌کاری‌های مدرن و مصنوعی صنعتی، سنگ مصنوعی و موزائیک سیمانی و سیمان در نما استفاده شده است. این پروژه در سال ۱۹۸۶ موفق به دریافت جایزه آفاخان برای معماری شد. به گفته هیئت داوران، استفاده از تمام توان و افتخار سلیقه مردمی در پاکستان و همچنین استفاده از علائم و نمادهای مناسب بیانگر دردها و تنش‌های معماری کشورهای در حال گذار، در این تصمیم بسیار مؤثر بوده است (پور جعفر، امیرخانی و لیلیان، ۱۳۹۱، ۱۱۲). این مجموعه ساختمانی در ابتدا شامل یک مسجد کوچک بود که بعدها تبدیل به یک شبستان برای نمازگزاران و کتابخانه برای استفاده زنان شد، یک مدرسه و یک خوابگاه مسکونی برای دانش‌آموزان و بازدیدکنندگان از

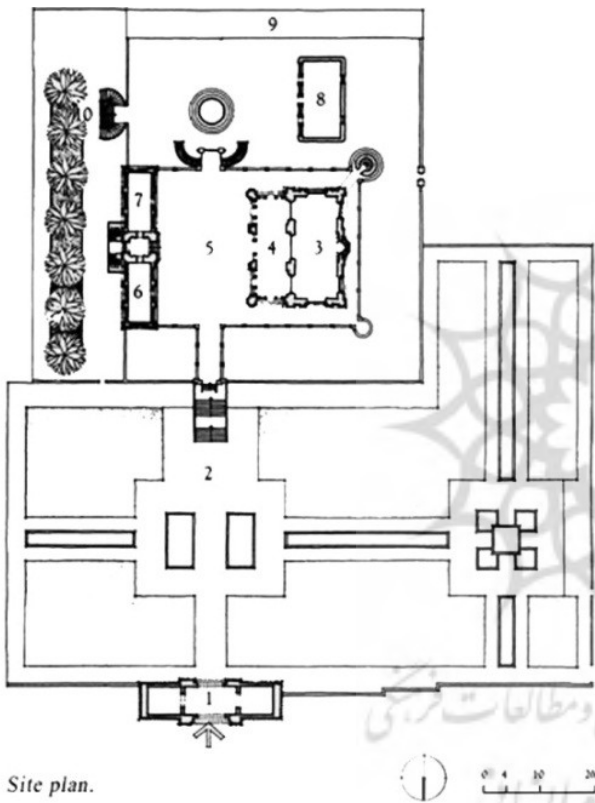
پس از استقلال پاکستان و ورود جنبش مدرن به این کشور و ایجاد دانشکده‌های جدید معماری و آموزش آکادمیک، معماران سنتی در درجه دوم اهمیت قرار گرفتند و معماران آکادمیک وظیفه طراحی مساجد بزرگ و مهم را برعهده گرفتند. بنابراین شاهد تغییرات عمده‌ای در نوع معماری و ساختار مساجد دوره مدرن هستیم و نگاه معماری مدرن همراه با معماران آکادمیک نسل جدید بر روی طراحی بناهای جدید، از جمله مساجد، تأثیرهای فراوانی داشته است.

• مسجد بهونگ^۶ (۱۹۸۲-۱۹۳۲)

«بهونگ» نام یک ایالت بزرگ در منطقه رحیم‌پار خان است. محلی که ایالت پنجاب و بلوچستان و سند با هم مرز مشترک دارند. معماری این منطقه از یک نوع معماری روستایی تشکیل شده است (تصویر ۱۱). ساخت مسجد به سفارش و برنامه‌ریزی قاضی محمد، از ملاکین بزرگ، در روستای بهونگ شروع شد. این پروژه در سال ۱۹۳۲ آغاز شد و مسجد باشکوه‌ترین ساختمان محوطه کاخ او بود که شامل یک مسجد کوچک، مدرسه و اتاق برای



تصویر ۱۱. نمایی از مسجد بهونگ با گنبد‌های تیزه‌دار و سبک هندی. مأخذ: www.archnet.com.



Site plan.

تصویر ۱۲. پلان و فضاهای مسجد بهونگ. مأخذ: www.archnet.com.



تصویر ۱۳. تک گنبد عظیم مسجد طوبی. مأخذ: www.urduplanet.com.

مجموعه است. بعد از چند سال، مسجد باشکوه آن ساخته شد (تصویر ۱۲). این مجموعه اکنون کاملاً قابل استفاده بوده و توسط مردم پذیرفته شده است. استادکاران این بنا از حیث تکنیک و مصالح گونه‌ جدیدی را ارائه کرده‌اند و آن استفاده از عناصر دست‌ساز و ترکیب آن‌ها با یکدیگر است.

• مسجد طوبی (۱۹۶۹)

«مسجد طوبی» معروف به «مسجد گل» در کراچی پاکستان واقع شده و نوزدهمین مسجد بزرگ دنیا محسوب می‌شود. همچنین این مسجد دارای بزرگترین مسجد تک‌گنبدی جهان است که گنبد آن حداقل ۷۲ متر قطر دارد و بدون هیچ ستونی روی یک دیوار قرار گرفته است. این مسجد در سال ۱۹۶۹ به صورت کاملاً آکوستیک ساخته شده است. مصالح مورد استفاده در این مسجد سنگ مرمر سفید خالص است و فقط یک مناره دارد که ۷۰ متر ارتفاع دارد (تصویر ۱۳). سالن اصلی نمازگزاران، بر طبق اصول آکوستیکی ساخته شده است و اگر فردی در یک طرف گنبد آن صحبت کند، در طرف دیگر گنبد آن صدا شنیده می‌شود.

• مسجد شاه فیصل (۱۹۸۶-۱۹۷۶)

جمهوری اسلامی پاکستان، که خود را با مدرنیسم پیش‌رونده ترکیه در دهه ۱۹۶۰ همسان می‌دانست، اثر سبک عثمانی را می‌توان در مسجد ملک فیصل در اسلام‌آباد مشاهده کرد (حسن‌الدین خان، ۱۳۷۶). ساخت این مسجد که دومین مسجد بزرگ جهان است، در سال ۱۹۶۶ هنگامی که شاه فیصل بن عبدالعزیز، پادشاه عربستان از اسلام‌آباد دیدن می‌کرد، به‌عنوان هدیه‌ای به مردم پاکستان داده شد (Naz, 2005).

این مسجد، نقطه عطفی در تاریخ طراحی مسجد است (Cansever, 2007). معماری به‌کار رفته در طراحی بسیاری از عناصر معماری، مانند گنبد، محراب، منبر، راهروها، فضای جماعت (تجمع)، مناره‌ها، ورودی، حیاط‌ها و نماها، در این مورد خاص کاملاً از نو تفسیر شده‌اند و یک مثال عالی برای واژه خلاقیت محسوب می‌شوند. فضای ویژه نماز خواندن، بر اساس یک طرح مربع است که توسط یک هشت‌وجهی هشت‌طرفه و پوسته‌های بتنی به شکل هرم‌های مثلثی شکل، پوشش داده شده‌اند و توسط چهار حمال بتنی، حمل می‌شوند. گنبد، با استفاده از پوسته‌های مثلثی شکل ساخته شده که هر کدام شامل ۹۰ مترمربع فضای باز هستند و توسط چهار مناره به ارتفاع ۹۰ متر احاطه شده‌اند (تصویر ۱۴). این مسجد مهم‌ترین نمونه از معماری مساجد ترکیه در



تصویر ۱۴. حجم کلی مسجد شاه فیصل، گنبد هشت‌وجهی با پوسته‌های بتنی. مأخذ: پورجعفر، امیرخانی و لیلیان، ۱۳۹۱.



تصویر ۱۵. فضای جماعت با سایبان بتنی. مأخذ: www.alamy.com

• مسجد فاران^۷

مسجد فاران یک نمونه عالی از ترکیب موفق از تکنیک‌های معماری سنتی محلی در یک مسجد معاصر است. این مسجد در مجاورت مرکز مالی و تجاری FTC در خیابان فیصل، در مرکز شهر آلوده کراچی، همچون گوهری پنهان واقع شده است. این بنا، نمونه‌ای عالی از بیانی جدید از شیوه معماری اسلامی است. معمار این مسجد معتقد است واحه‌ای را در میان جنگلی از بتن طراحی کرده است. وی، یک تپه مصنوعی ایجاد کرده و مسجد را در میان آن پایین برده است. با در نظر داشتن رویکردهای سنتی در طراحی مسجد، او یک فضای مکعب‌شکل ایجاد کرد (یک طراحی عملکردی برای جای دادن نمازگزاران) با یک گنبد شیشه‌ای مرکزی، که امکان ورود نور طبیعی را فراهم کند. تنها عناصر قابل مشاهده این مسجد گنبد فایبرگلاس تخت و مناره مربع آن است که اعلام حضور و عملکرد این بناست (تصویر ۱۶).

تپه مصنوعی، به‌عنوان یک مانع در برابر سر و صداست، به‌طوری که در برابر سروصدای ترافیک، همچون یک فیلتر عمل می‌کند. باد به تپه برخورد کرده و تپه که در اثر وجود آب‌پاش‌هایی بر روی آن مرطوب و در اثر تبخیر

مفهوم مدرن است که در پاکستان ساخته شده است. این مسجد بدون گنبد و بدون راهروهای جانبی آن ساخته شده، با این وجود ساختار کلی آن نشان‌دهنده یک گنبد بزرگ است که روی چهار گوشه یک مربع قرار داده شده است و خود را از سیستم طاق و گنبدهای سنتی دور نگه داشته است. با اینکه هیچ گنبدی وجود ندارد، اما یک ایده قوی از گنبد به چشم می‌خورد.

در توسعه مفاهیم مسجد، محراب معنایی نمادین دارد. محراب یک تورفتگی در دیوار است که نشان‌دهنده جهت قبله است و به‌عنوان نبض عبادت به‌شمار می‌رود. در مسجد شاه فیصل، به جای اینکه محراب تنها یک تورفتگی به سمت قبله و در دیوار باشد، کل دیوار جنوبی به‌عنوان محراب در نظر گرفته شده و تبدیل به یک عنصر سازه‌ای و مجسمه‌وار شده است (Gur & Dur-mus, 2012). فضای جماعت در مسجد شاه فیصل، یک سایبان از جنس بتن مسلح متشکل از هفت قطعه است که توسط تعدادی ستون نگهداری می‌شود. بنابراین به نظر می‌رسد یک سنت بسیار قدیمی از طریق استفاده از مصالح و تکنیک جدید، بازتفسیر شده است. این فضا برای جداسازی فضای داخل و خارج نیست، بلکه به‌عنوان یک فضای اولیه و مقدماتی برای فضای اصلی، با انحلال مرز میان این دو است (تصویر ۱۵).

برخلاف نمونه‌های سنتی، بدنه، ایوان و کلاهک مناره‌های مسجد شاه فیصل، به‌مثابه یک عنصر واحد هستند. با این حال از لحاظ تعداد و محل قرارگیری مناره‌ها، مسجد در یک خط با سنت قرار گرفته است و این به دلیل استفاده از مناره‌های مساجد عثمانی است (Durmus, 2009). معمار بنا مدعی است از برخی ویژگی‌های محیط اطراف برای طراحی مسجد استفاده کرده است. به‌عنوان مثال، شکل کلی گنبد از شکل تپه‌های اطراف آن گرفته شده است. خود معمار ادعا می‌کند که از شکل ساده کعبه تا حد زیادی الهام گرفته است (Naz, 2005).

ساختار خاص مسجد شاه فیصل، موضوعی است که تفاوت سنت و مدرنیسم را نمایش داده است. به‌طور خلاصه، مسجد شاه فیصل یک تغییر ساختار شکنانه از سنت‌های فضای مرکزی عثمانی و پاکستانی است. برخلاف مساجد تاریخی پاکستان، این مجموعه با دیوارهای بسته، محصور نشده است. نسبت فضای سرپوشیده صحن نمازگزاران به فضای باز حیاط در مساجد عثمانی توسط بخش‌های بسیار بزرگ شامل مجموعه ساختمان‌هایی برای وضوگرفتن، مدرسه و ... احاطه شده‌اند و فضاهای باز محدودتر هستند (Nilsson, 1981).

بر اساس بررسی انجام‌شده بر روی چند نمونه از مساجد معاصر پاکستان، مشخص شد در حالی که همه این مساجد در دوره مدرن و پس از استقلال پاکستان ساخته شده‌اند، اما گونه‌های مختلفی دارند. به‌طور کلی می‌توان بر طبق پژوهش‌های پیشین در باب مساجد معاصر، از جمله در مقاله «مسجد در عصر حاضر» (فتیحی و رضازاد طامه، ۱۳۷۶) و مقاله «الگوی طراحی مسجد در معماری معاصر» (مهدوی‌نژاد، مشایخی و بهرامی، ۱۳۹۳)، و تلفیق این نظریات، چهار دسته‌بندی کلی برای گونه‌شناسی مساجد معاصر پاکستان ارائه داد: ۱. مدرن / فرم‌گرا، ۲. مدرن / ناب‌گرا، ۳. مدرن / التقاطی و ۴. سنتی / محلی و مرسوم. با این توضیح که به‌طور حتم این چهار دسته‌بندی، قطعی و مطلق نخواهند بود. در جدول ۴، توضیح این گونه‌ها و نمونه‌های آن‌ها آمده است.

نتیجه‌گیری

نتایج حاصل از تحلیل گونه‌های سنتی و معاصر در کشور پاکستان نشان داد سبک ساخت مساجد سنتی، پس از ورود جنبش مدرن و بعد از آن (استقلال پاکستان از کشور هند)، دچار دگرگونی و تحول بسیار شد. معماری سنتی در کشور اسلامی پاکستان که مانند بسیاری دیگر از نقاط جهان به‌وسیله معماران بومی که با روش‌های سنتی آموزش دیده بودند؛ طراحی و اجرا می‌شده است، پس از استقلال پاکستان و ورود جنبش مدرن به این کشور و ایجاد دانشکده‌های جدید معماری و آموزش آکادمیک، در درجه‌دوم اهمیت قرار گرفت و معماران آکادمیک وظیفه طراحی مساجد بزرگ و مهم را بر عهده گرفتند. همین امر موجب بروز تغییرات عمده‌ای در نوع معماری و ساختار مدرن شد و نگاه معماری مدرن همراه با معماران آکادمیک نسل جدید بر روی طراحی بناهای

خنک شده است، در اثر برخورد با باد آن را خنک کرده و سپس وارد محوطه باز نمازگزاران می‌شود. حیاط، خود، یک خرده‌اقلیم در فضای نمازگزاران ایجاد می‌کند. هر چند مسجد فاران نمونه‌ای از معماری معاصر است، با این حال، با درنظرگرفتن تمام جنبه‌های سنتی از معماری اسلامی طراحی شده است. نمادهای اسلامی معماری مانند گنبد و مناره در حال حاضر در این طرح موجود هستند. سنگ زردی که مسجد با آن ساخته شده، نرمی و ملایمت را به تصویر می‌کشد. سنگ و مواد مورد استفاده همگی محلی و در دسترس هستند و از این‌رو مقرون‌به‌صرفه هستند.

• مسجد جامع لاهور (۲۰۱۴)

مسجد بزرگ جامع در شهر بحریا^۸ در لاهور پاکستان واقع شده و بزرگترین مسجد این کشور و هفتمین مسجد بزرگ جهان است که ظرفیت کل آن ۷۰ هزار نفر است. این مسجد دارای ۲۱ گنبد و چهار مناره است. سبک آن ظاهراً با استفاده از روح ساخت‌وساز هندو-اسلامی طراحی شده است، اما تنها تقلیدی سطحی از آن به نظر می‌رسد. تزئینات آن در داخل کاشیکاری معرق و نقاشی‌های دیواری است. این مسجد نمادی از تلفیق معماری سنتی اسلامی با فرهنگ پاکستان است. از ویژگی‌های این مسجد این است که قسمت بیرونی آن متشکل از چهار میلیون کاشی دست‌ساز ساخته شده توسط صنعتگران مولتان است. فضاهای آن شامل: فضای مخصوص نمازگزاران زنان، یک مدرسه و یک گالری هنر اسلامی است (تصویر ۱۷).

جمع‌بندی، ویژگی‌های کلی مساجد معاصر پاکستان

به‌طور خلاصه خصوصیات مساجد معاصر پاکستان را می‌توان در جدول ۳، خلاصه کرد.



تصویر ۱۷. حجم کلی مسجد جامع لاهور و ۲۱ گنبد چهار مناره آن. مأخذ: www.islamic-art.org.



تصویر ۱۶. حجم مکعبی و سقف فایبرگلاس مسجد فاران به همراه آب‌پاش‌های موجود روی تپه مصنوعی. مأخذ: www.najmibilgrami.com.

جدول ۳. بررسی خصوصیات مساجد معاصر پاکستان. مأخذ: نگارنده.

ردیف	نام مسجد	مکان و زمان ساخت	شکل پلان	مصالح و رنگ	تزئینات	مقیاس	عملکرد	گنبد تعداد- نوع	مناره تعداد- شکل
۱	بهونگ	روستای رحیم یار خان ۱۹۸۲-۱۹۳۲	مستطیل کشیده	آجر- سیمان- سنگ	کاشیکاری، حجاری، خوشنویسی، نقاشی	بزرگ	مسجد- کتابخانه- مدرسه-اقامتگاه	۴- پیازی	۶- دایره
۲	طوبی	کراچی ۱۹۶۹	دایره	سنگ مرمر- سفید	بدون تزئینات	بزرگ	مسجد	۱- مدرن	۱- دایره
۳	اهل حدیث	اسلام آباد ۱۹۷۲	شبکه‌ای- مربع	بتن- سفید	بدون تزئینات	متوسط	مسجد- مدرسه	ندارد	ندارد
۴	شاه فیصل	اسلام آباد ۱۹۸۶-۱۹۷۶	مربع	بتن- سفید	تزئینات داخلی کم	بزرگ	مسجد- دانشگاه	گنبد متداول ندارد	۴- چهار ضلعی
۵	فاران	کراچی	مربع	سنگ- زرد	بدون تزئینات	کوچک	مسجد	۱- مدرن شیشه‌ای	۱- چهار ضلعی
۶	جامع لاهور	لاهور ۲۰۱۴	دایره	آجر- سرخ	کاشیکاری	بزرگ	مسجد- مدرسه- گالری	۲۱	۴- چهار ضلعی

جدول ۴. گونه‌شناسی مساجد معاصر پاکستان. مأخذ: نگارنده برگرفته از، فتحی و رضازاد طامه، ۱۳۷۶ و مهدوی نژاد، مشایخی و بهرامی، ۱۳۹۳.

نام گونه	مدرن/فرم‌گرا	مدرن/اناب‌گرا	مدرن/التقاطی	سنتی/ محلی
توجه به حجم بیرونی و عدم توجه به فضای داخلی	توجه به حجم بیرونی و عدم توجه به فضای داخلی	برخلاف مساجد سنتی، معمار در پی خلق حجمی نمادین است، به خصوص در گنبد	-این گونه مساجد ترکیبی از گونه‌های پیشین هستند؛ بدین معنی که هر یک از عناصر آن‌ها از یکی از گونه‌ها پیروی می‌کنند و نمی‌توان آن‌ها را در هیچ‌ک از گونه‌های پیشین جای داد	-این نوع مساجد دارای ویژگی‌های خاص آن منطقه‌ای هستند که در آن بنا شده‌اند. پیرو قواعد ساخت و سازهای سنتی هستند و توسط معماران محلی ساخته می‌شوند.
-فرم‌های پیچیده و بدیع، معماری مجسمه‌گون	-فرم‌های پیچیده و بدیع، معماری مجسمه‌گون	-حجم‌ها ساده و افلاطونی، مخصوصاً مکعب، ترکیب‌های ساده ولی دقیق، فرم‌ها نمادپردازانه و آرمانگرا	گونه‌های پیشین هستند - معمولاً بیشتر خصوصیات این گونه مساجد، از یکی از گونه‌های پیشین پیروی می‌کند.	
نمونه‌ها	مسجد شاه فیصل	مسجد طوبی مسجد فاران	مسجد جامع بحریا مسجد بهونگ	مسجد بهونگ

جدید، از جمله مساجد، تأثیر فراوانی گذاشت. مساجد سنتی پاکستان، از شیوه مسجده سازی هندی تبعیت می‌کنند. به‌طور کلی از نظر هندسه پلانی، عموماً مربع و مستطیل بوده و تماماً شرقی- غربی ساخته شده‌اند. از نظر الگوی پلان دو دسته چهار ایوانی و شبستانی حیاطدار مشاهده می‌شود. گنبد‌های این مساجد اغلب سه تایی و

مستطیل بوده و تماماً شرقی- غربی ساخته شده‌اند. از نظر الگوی پلان دو دسته چهار ایوانی و شبستانی حیاطدار مشاهده می‌شود. گنبد‌های این مساجد اغلب سه تایی و

فهرست منابع

- پروین، حسن. (۱۳۷۶). مساجد شبه‌قاره هند. هنر و معماری، (۳۳)، ۱۸۶-۲۲۱.
- پورجعفر، محمدرضا. (۱۳۸۱). توجه به معیارهای طراحی شهری و معماری در مساجد قدیمی: مورد مطالعه مسجد جامع دهلی. فرهنگ و هنر، (۱)، ۷۵-۹۰.
- پورجعفر، محمدرضا؛ امیرخانی، آرین و لیلیان، محمدرضا. (۱۳۹۱). معماری مساجد مدرن و معاصر آسیا، اروپا، امریکا، آفریقا و اقیانوسیه. تهران: نشر طحان.
- جغتایی، عبدالله و فاروقی، محمدیوسف. (۱۳۵۱). آثار معماری اسلامی در پاکستان باختری. هلال، (۱۲۳)، ۴۱-۵۰.
- حاج سید جوادی، کمال. (۱۳۹۰). بررسی تأثیر سبک معماری و مناسبات فرهنگی و هنری ایرانی در ساخت بقعه خراسان لاهور. کیمیای هنر، (۱)، ۲۷-۳۷.
- حاجیان پور، حمید و طاهری، الهام. (۱۳۹۲). نقش مساجد هند در اسلام‌پذیری و معماری هندیان. پارسه، (۲۱)۱۳، ۱-۲۲.
- حسن‌الدین خان. (۱۳۷۶). مساجد معاصر (ترجمه فرزانه سجودی). هنر و معماری، (۳۳)، ۳۳۲-۳۶۳.
- فتاحی، احسان و رضازاده طامه، قاسم. (۱۳۷۶). مسجد در عصر حاضر. هنر و معماری، (۳۳)، ۳۷۴-۳۹۱.
- کخ، ابا. (۱۳۷۳). معماری هند در دوره گورکانیان (ترجمه حسین سلطان‌زاده). تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- موسوی، سیدمرتضی. (۱۳۴۴). فن معماری در زمان امپراطوری تیموریان هند و پاکستان. وحید، (۲۲)، ۵۳-۶۳.
- مهدوی‌نژاد، محمدجواد؛ مشایخی، محمد و بهرامی، منیره. (۱۳۹۳). الگوی طراحی مسجد در معماری معاصر. پژوهش‌های معماری اسلامی، (۵)۲، ۱-۱۵.
- Cansever, T. (2007). *Kubbeyi Yere Koymamak*. Istanbul: Timaş Yayınları.
- Crystal, D. (2006). *The Penguin Encyclopedia*. USA: Penguin Group.
- Durmuş, S. (2009). *A Deconstructionist Reading in Religious Spaces: Shah Faisal Mosque* (Unpublished Master's Thesis). Department of Architecture, Karadeniz Technical University, Trabzon, Turkey.
- Grube, J., Dickie, J., Grabar, O., Sims, E., Lewcock, R., Jones, D., Petherbridge, G.T. (1995). *Architecture of the Islamic World: Its History and Social Meaning*. London: Thames & Hudson.
- Gur, S. O. & Durmus, S. (2012). Deconstruction as a Mechanism of Creativity and its Reflections on Islamic Architecture. *Architeton*, 1, 32-45.

پیازی شکل هستند. مناره‌ها یا هشت‌ضلعی هستند و یا وجود ندارند. از لحاظ نوع مصالح مورد استفاده نیز عموماً رنگ سرخ و سفید در نما دیده می‌شود که در برخی از مساجد با تزئینات رنگی ترکیب شده و تزئینات نیز عموماً کاشیکاری است. به‌طور کلی مساجد سنتی تزئینات زیادی دارند. کارکردهای این مساجد نیز متفاوت دیده شده است، به گونه‌ای که در میان آن‌ها مساجد جامع، مسجد-مقبره، مسجد-مدرسه-بازار وجود دارد که این مسئله حاکی از آن است که ساختارهای مساجد در بستر شهرها متفاوت بوده است. از نظر مقیاس ساخت، مساجد به دو دسته کوچک (محلی) و بزرگ (عمومی و شهری) تقسیم شده‌اند. اما در مساجد معاصر، نگاهی کاملاً متفاوت وجود دارد. در مساجد معاصر، در نمونه‌ای مانند مسجد بهونگ، ردپای مسجدهای سنتی پاکستان هنوز دیده می‌شود، هرچند دیدگاه‌های التقاطی نیز کاملاً مشهود هستند. این مسجد ترکیبی از سبک‌های مختلف سنتی، اما در دوره جدید است. اما سایر مساجد مورد بررسی، کاملاً مدرن هستند. برخی همچون شاه فیصل، به دلیل اهمیت زیاد به فرم، فرم‌گرا هستند. در این مسجد، گنبد و مناره و محراب، با تعریف سنتی آن بسیار متفاوت است، و تقریباً هیچ‌گونه ارتباطی با شیوه مسجدهای پیشین وجود ندارد و عناصر معماری آن بیشتر عثمانی هستند. برخی همچون طوبی و فاران، با استفاده از احجام ساده و ناب، و حداقل تزئینات هستند، و برخی همچون مسجد جامع بحریا، التقاطی ناموفق و اغراق‌آمیز از سنت‌های پیشین فرهنگ عثمانی، عربی و ایرانی، با ساخت‌وسازهای مدرن هستند. در مجموع این گونه به‌نظر می‌رسد معماران معاصر پاکستان، در اکثر موارد به دنبال خوانش جدیدی از عناصر معماری مساجد سنتی در دنیای مدرن هستند اما در اغلب این موارد، به توفیقی در این زمینه دست نیافته‌اند و در بیشتر موارد، باعث جدایی کامل سنت از مدرنیسم شده است.

پی‌نوشت‌ها

۱. امام‌بارها که در جای‌جای هند، پاکستان و بنگلادش در گذر زمان ساخته و پرداخته شده‌اند، حسینه‌هایی هستند و با تقلید از بنای حرم مطهر امامان معصوم و در مقیاسی کوچکتر بنا شده‌اند.

۲. Architecture in Pakistan
۳. Dictionary Of Islamic Architecture
۴. Architecture Of Islamic World
۵. Makrana
۶. Bhong
۷. Faran
۸. Bharia

- Koch, E. (1982). The baluster column: An European motif in Moghul architecture and its meaninn, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 45, 251-262.
- Koch, E. (1991). *Moghul Architecture: An Outline of Its History and Development*. Oxford: Oxford University Press.
- Koch, E. (1991). *The Mughal Architecture*. Munich: Prestel Verlag.
- Mumtaz, K.K. (1985). *Architecture in Pakistan* (J. Shaw Ed.). Singapore: Concept Media.
- Nath, R. (1982). *History of Mughal Architecture: Babur & Humayun*. Vol.1, Delhi: Abhinav Publishers.
- Naz, N. (2005). Contribution of Turkish Architects to the National Architecture of Pakistan: Vedat Dalokay. *METU JFA*, 22(2), 51-77.
- Pestersen, A. (1996). *Dictionary of Islamic Architecture*. New York: Routledge.



COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author (s), with publication rights granted to the journal of art & civilization of the orient. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).



نحوه ارجاع به این مقاله

مجیدی، مریم. (۱۴۰۱). بازخوانی تقابل سنت و مدرنیسم در مساجد پاکستان. *مجله هنر و تمدن شرق*، ۱۰ (۳۶)، ۵۵-۷۰.

DOI:10.22034/jaco.2022.345490.1246

URL:http://www.jaco-sj.com/article_152801.html

